

Висновки і перспективи подальших розвідок напруму

Отже, своєрідним епіцентром формування дослідницько-пошукових здібностей у дітей та їх подальший розвиток є впершу чергу інтерес, позитивне ставлення молодших школярів до процесу результату своєї праці. Саме інтерес до навчання дарує радість творчості, радість пошуку, радість пізнання, пов'язані з гострою сприймання навколишнього світу, увагою, пам'яттю, мисленням, волею, які використовуються дитиною у ході дослідницько-пошукових дій.

Навчально-пізнавальну діяльність молодших школярів доцільно будувати в такій послідовності: цікаво – шукаю – знаю – вмю.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Балашова С., Безпалько Л. Формування дослідницьких здібностей у процесі контролю знань та умінь молодших школярів / С. Балашова. // Початкова школа. – 2005. – №4. – С.8–12.
 2. Біда О. А. Проблеми розвивального навчання / О. Біда. // Початкова школа. – 1999. – №3. – С. 13–17.

3. Бондар В. І. Теорія і технологія управління процесом навчання в школі / В. Бондар. – К.: Школяр, 2000. – 191с.
 4. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 209 с.
 5. Восприятие и деятельность / Под ред. А. Н. Леонтьева. – М.: Наука, 1976. – 334с.
 6. Гордієнко С. Деякі методичні поради щодо активізації пізнавальної діяльності учнів під час навчання / С. Гордієнко. // Початкова освіта. – 2004. – № 37. – С. 8.
 7. Гутчин И. Б. Кибернетические модели творчества / И. Б. Гутчин. – М.: Знание, 1969. – 63 с.: – (Новое в жизни, науке, технике. Математика. Кибернетика; вып. 7).
 8. Матюшина М. В. Мотивация учения младших школьников / М.В.Матюшина. – М.: Педагогіка, 1984. – 144 с.
 9. Онопрієнко О. Система навчальних проектів з курсу «основи здоров'я» / О. Онопрієнко // Початкова школа. – 2005. – № 5. – С.35-37.
 10. Яковлева Е.Л. Психология развития творческого потенциала личности / Е.Л.Яковлева – М., 1997. – 224 с.

УДК 37(09)(477): 159.922.7

ІДЕЇ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДОЛОГІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Тамара ЯНЧЕНКО (Чернігів)

У статті розглядаються ідеї вчених-педологів П. Кантерева, О. Нечаєва, М. Рум'янцева, Я. Чепиги, що стосуються різних аспектів розвитку особистості і були поширені в педології у період її становлення як наукової галузі (початок ХХ ст.). Особлива увага приділяється проблемі впливу шкільної освіти на розвиток дитини.

Ключові слова: педологія, дитина, освіта, виховання, розвиток, особистість.

В статье рассматриваются идеи ученых-педологов П. Кантерева, А. Нечаева, Н. Румянцева, Я. Чепиги, которые касаются разных аспектов развития личности и были характерны для педологии в период ее становления как научной отрасли (начало ХХ в.). Особое внимание обращается на проблему влияния школьного образования на развитие ребенка.

Ключевые слова: педология, ребенок, образование, воспитание, развитие, личность.

Постановка проблеми. Реформування вітчизняної освітньо-виховної системи передбачає її орієнтацію на принципи демократизму, гуманізму та педоцентризму, всебічного розвитку особистості, урахування індивідуальних особливостей дитини. Подібні ідеї не є новими для української педагогіки. Вони у свій час були належним чином обґрунтовані й активно втілювалися у життя в Україні у різні історичні періоди, зокрема у першій третині ХХ ст. завдяки генезі педологічної науки та поширенню практичної діяльності на її засадах. Окрім того, вітчизняна педагогічна традиція розвитку особистості дитини була суттєво збагачена завдяки науково-практичній спадщині В. Сухомлинського. Можемо констатувати, що вивчення такого історико-педагогічного досвіду, пов'язаного з ідеями всебічного розвитку особистості дитини, є актуальним і у контексті сучасних суспільних освітньо-виховних тенденцій.

Сучасні наукові дослідження, присвячені характеристиці основних теоретичних і практичних положень педології, здійснені Н. Дічек, Ю. Литвиною, О. Петренко, О. Сухомлинською.

Метою даної статті є висвітлення ідей розвитку особистості дитини, що були характерними для педології у період її становлення як комплексної науково-практичної галузі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Педологія – це наука про розвиток дитини. Вона має своїм предметом вивчення дитини й охоплює змістом анатомію, фізіологію, біологію, психологію та соціологію дитини [4, с.128]. Домінуючою у педології стає вимога всебічного вивчення дитини на різних онтогенетичних стадіях, аналізу закономірностей і тенденцій розвитку, виявлення внутрішніх його передумов (схильностей, здібностей, мотивів, інтересів) і особливостей середовища. Це є основою

розуміння педології як синтетичної наукової дисципліни, покликаної дати цілісне знання про дитину. Глибоке знання особистості дитини, законів її розвитку й виховання розглядаються педологією як основа ефективного педагогічного процесу, що включає не тільки пізнання дитини, але й її цілеспрямовані зміни [6, с. 27 – 28].

Підґрунтям зародження та подальшої еволюції у педології ідей про розвиток особистості стали дослідження у галузі експериментальної психології кінця XIX – початку XX ст. Представники цього напрямку Е. Мейман, Е. Клапаред і Т. Сімон розвинули експериментальну педагогіку, що характеризується висуненням кількісних та якісних методик і проведенням широких експериментів, застосуванням статистичних теорій, вимірників, тестів інтелектуального розвитку дитини (А. Біне, і Т. Сімон), розробкою різних проектів і програм, упровадженням перших спеціалізованих методів навчання, максимально наближених до життя дитини та її розвитку. У цій системі розвиток і навчання дитини розглядалися як тотожні, а сам розвиток розцінювався як двофакторний – біологічний і соціальний, рекапітуляційний. Найбільш характерною рисою цього періоду є те, що ідеї розвитку дитини на психологічних засадах відразу ж екстраполювалися на школу [9, с. 42].

На теренах Російської імперії відбувалися аналогічні процеси [9, с. 43]. Педологія як наукова галузь, що стосувалася розвитку особистості дитини, ґрунтувалася на засадах психології та фізіології. Ідеї розвитку особистості знайшли належне відображення у наукових теоріях вітчизняних (тих, які жили на території Російської імперії, оскільки між частинами імперії – російською та українською існував достатній науково-інформаційний обмін) вчених-педологів початку XX ст.: П. Каптерева, О. Нечаєва, Н. Рум'янцева, Я. Чепіги.

П. Каптерев у роботі «Історія російської педагогії», перше видання якої було здійснене у 1909 р., звертається до педології як «однієї з помітних течій у сучасній російській педагогіці, що відбиває прагнення експериментально дослідити різні педагогічні питання і явища» [3, с. 71]. Автор наголошує, що перед вступом дитини до школи, як початкової так і середньої гімназійної, слід здійснити ретельне дослідження фізичного та духовного розвитку особистості майбутнього учня і на основі отриманих результатів будувати дидактичні та виховні програми [3, с. 76]. Для таких досліджень доцільно використовувати спостереження, експеримент, анкетування [3, с. 72 – 75]. П. Каптерев пропонує визначити рівень розвитку дитини з тією метою, щоб «виділити із звичайних шкіл дітей малоздібних, відсталих та тих, які повільно розвиваються», оскільки вони

«лежать на класі важким тягарем». А відтак слід «поділяти школи на: 1) звичайні школи – для нормальних дітей; 2) допоміжні – для відсталих і 3) повторювальні – для малоздібних» [3, с. 79]. Вчений зазначає, що у Москві та Петрограді при деяких міських школах діють спеціальні відділення для відсталих дітей. В основу організації їх діяльності покладені такі принципи: обмежена кількість учнів (15 – 20 осіб); індивідуалізація виховання; увага не до кількості навчального матеріалу, а до якості його засвоєння; орієнтація на фізичне виховання та фізичний розвиток дітей [3, с. 79]. З іншого боку, необхідна увага педагогів і до обдарованих дітей, які мають високий рівень розвитку. Автор повідомляє, що у Москві діє товариство пам'яті Ломоносова, яке має за мету надання обдарованим селянським дітям вищої освіти. Для визначення рівня розвитку таких дітей члени товариства користуються методом психічних профілів Г. Россолімо [3, с. 80].

Викликає інтерес експериментальне дослідження, описане П. Каптеревим, стосовно порівняння особливостей розвитку хлопців і дівчат (мускульної сили, уваги, швидкості розумових процесів, запам'ятовування, судження, асоціативних процесів і творчості). Були досліджені діти 11 – 12 років, які навчаються у петроградських міських школах і мають приблизно однакове соціальне оточення, тобто їх розвиток відбувається в аналогічних умовах. Результати дослідження показали, що: 1) хлопці мають перевагу щодо розвитку мускульної сили, уваги, формування суджень, асоціативних процесів і творчості; 2) дівчата мають перевагу у швидкості розумових процесів і запам'ятовуванні. Автор робить висновок, що розвитку дітей обох статей буде сприяти їх спільне навчання у школі [3, с. 81 – 82].

Отже, ідеї П. Каптерева про розвиток особистості ґрунтуються на засадах психології та результатах психологічних досліджень дитини. У той же час важливим чинником розвитку особистості дитини він вважає освіту, звертає увагу на такі умови її організації: створення шкіл для дітей з різним рівнем розвитку, як для малоздібних, так і для обдарованих; спільне навчання хлопців і дівчат.

Я. Чепіга у статті «Педологія, або наука про дітей» (1911 р.) називає педологію експериментальною педагогікою, визначає її завдання та основні методи дослідження особливостей розвитку дитини: експеримент, спостереження, самоспостереження та анкетування [10, с. 209]. Автор пов'язує розвиток дітей з їх освітою, навчанням у школі, але за умови, що програми та методи навчання пристосовані до потреб дітей. Для такої адаптації необхідно дослідити психологічну природу дитини та особливості її розвитку [10, с. 210].

Завданням педології Я. Чепіга вважає вивчення природи дитини й організацію нової системи освіти та виховання, спрямованої на розвиток особистості [10, с. 212]. Отже, на думку вченого, для розвитку особистості дитини доцільним є її попереднє дослідження та використання його результатів у навчально-виховному процесі. Засоби освіти відіграють провідну роль у розвитку особистості дитини.

Таку ж думку про провідну роль школи й освіти у розвитку особистості дитини поділяють і інші вчені-педологи. Так, у роботі «Лекції з педагогічної психології для народних вчителів» (1909 р.) М. Рум'янцев наголошує, що школа має піклуватися про всебічний розвиток дитини, у той же час, сприяючи розвитку її індивідуальних особливостей [7, с. 19]. Педагога бентежить той факт, що у народних школах Російської імперії діти перебувають тільки до 11 – 12 років. Це зумовлено не педагогічними, а здебільшого соціально-економічними причинами. Але у такому віці розвиток особистості продовжується, тому завершувати навчання у школі недоцільно, його варто продовжувати хоча б «до закінчення перехідного віку, до 15 – 16 років» [7, с. 21].

Наголосимо, що М. Рум'янцев характеризує поняття «розвиток», як «зміни, що ведуть до покращення, удосконалення живої істоти» [7, с. 89]. На розвиток особистості впливають спадковість і середовище. «Межі розвитку визначені природними задатками індивідуума. Але пробуджуються природні задатки і починають розвиватися під впливом пристосування індивідуума до оточуючого середовища» [7, с. 89]. З розвитком людини безпосередньо пов'язане поняття «виховання», що є, на думку вченого, нічим іншим, як сприянням розвитку. Розвиток спрямовується вихованням дитини у школі або самовихованням дорослої людини. Тому одним із важливих завдань школи є підготовка людини до самовиховання, формування у неї здатності до подальшого розвитку, руху вперед і після закінчення школи. Ще одне із завдань освіти та виховання полягає у розвитку природних задатків людини [7, с. 92].

М. Рум'янцев зазначає, що знання про особливості розвитку особистості школа і педагогіка отримують від педагогічної психології – науки про закони та форми духовного розвитку дитини [7, с. 21]. У той же час існує ще одна галузь психології, що вивчає розвиток особистості або психогенезис – генетична психологія. Дана наука досліджує особливості психологічного розвитку людини у різні вікові періоди. Але найбільш інтенсивно розвиток відбувається у дитячі роки, тому генетичну психологію часто називають психологією дитячого віку і своїм змістом вона

охоплює дитинство, отрочество та юність [7, с. 51]. Психологічне підґрунтя розвитку особистості забезпечується саме завдяки дослідженням у цих наукових галузях.

М. Рум'янцев порушує ще одне важливе для педології питання, пов'язане з розвитком дітей, а саме: створення та діяльність допоміжних шкіл для дітей, які відстають у розумовому та психічному розвитку. Важливим, на думку вченого, є питання про визначення рівня розвитку дитини. «Вчителі, зазвичай, вважають відсталими тих дітей, які залишаються у тому ж класі на другий, третій рік. Цей прийом, очевидно, не можна вважати цілковито надійним, оскільки можливе змішування розумової відсталості з педагогічною занедбаністю, за якої дитина залишається в одному класі не із-за відсутності здібностей до навчання, а у зв'язку із зовнішніми, випадковими причинами, як то: перехід із однієї школи в іншу, перенесення інфекційних хвороб, неблагополучна сім'я, неправильна постановка початкового навчання. Тому необхідними є об'єктивні психологічні дослідження дитини» [7, с. 56]. Вони забезпечать подальший розвиток дитини у школі, яка найбільше відповідає її здібностям, потребам і можливостям. М. Рум'янцев зазначає, що першу вдалу спробу використання психологічних досліджень особистості дитини у процесі її навчання зроблено С. Холлом, американським психологом та засновником педології. М. Рум'янцев наводить думку С. Холла, що головним недоліком школи є те, «що вона намагається втиснути кожну дитину у раз і назавжди вироблені форми виховання, адаптовані до середнього, не існуючого у дійсності учня і те, що не школа існує для дітей, а діти для школи». Школа є сколоцентричною, бо вона намагається адаптувати здібності учнів до існуючих методів і програм, а має бути педоцентричною – такою, навчання у якій ґрунтується на розумінні природи дітей і спрямоване на розвиток їх здібностей та інтересів. Тому педагогу потрібно, перш за все вивчити психофізичну природу і закони розвитку дітей, а педагогіка має ґрунтуватися на дослідженнях дітей [7, с. 57]. Отже, для розвитку особистості дитини необхідні відповідні психологічні дослідження та переорієнтація роботи школи на основі їх результатів.

Дитину, яка відстає у розвитку вчений називає «істотою з нерівним, частковим розвитком». Він зазначає, що така дитина взагалі здатна до навчання, але не здатна до навчання традиційними методами. У спеціальній школі для відсталих дітей, де викладання ведеться наочно, де діти не тільки слухають, що їм розповідає вчитель, а й самі займаються ручною

працею, малюванням, ліпленням, дитина починає розвиватися, у неї з'являється інтерес до навчання і формується здатність до мислення [7, с. 97].

М. Рум'янцев звертає увагу і на проблеми навчання обдарованих дітей. Їх він називає «чудо-діти» або «вундеркінди». Таких дітей небагато і школа «повинна ними дорожити, підтримувати усіма засобами священний вогонь, що робить їх особливими» [7, с. 98]. Наголосимо, що педагог вважає зайвим організувати спеціальні навчальні заклади для обдарованих дітей, оскільки вони «є прикрасою школи і можуть підняти рівень занять у ній, залучаючи інших, менш обдарованих, але старанних учнів». Обдаровані діти не постраждають у звичайній школі, якщо «вчителі не придушують їх яскраву індивідуальність і дають широкий простір для розвитку їх здібностей» [7, с. 99].

Природні задатки людини можуть бути розвинуті або навпаки атрофовані під впливом середовища, насамперед сім'ї. Так, на розвиток дітей впливають культурно-освітній рівень батьків і матеріальне становище сім'ї. Негативно впливає на розвиток алкоголізм, поширений навіть у дитячому середовищі. М. Рум'янцев зазначає, що у деяких Петербурзьких початкових школах понад 90 % хлопчиків і дівчаток вживають спиртні напої. На розвиток дітей також впливає тип поселення (місто чи село), у якому живе дитина. Зазначимо, що, на думку педагога, традиційний селянський побут, спільна праця батьків і дітей, природа здійснюють на дитину більш позитивний вплив, ніж міське середовище. Школа може здійснювати, як позитивний, так і негативний вплив на дитину. Негативно вплив школи на фізичний розвиток дітей виявляється тоді, коли діти завчасно (за віком) починають навчання. Окрім того, шкільні приміщення, погано обладнані, з недостатньою кількістю повітря, недостатньо освітлені, шкодять фізичному розвитку дітей. Позитивно впливає на розвиток учнів виховання, планомірно та систематично здійснюване шкільними вчителями. Отже, природні задатки дитини розвиваються під впливом оточуючого середовища: природи та людей, сім'ї та школи [7, с. 99 – 106].

Важливе значення для розвитку школярів має особистість вчителя, його педагогічна майстерність, талант, професійні знання, любов до своєї справи [7, с. 106]. Окрім того, «необхідно, щоб вчитель ясно усвідомлював, що він усією своєю поведінкою, мовою, манерами нав'язує дітям вчинки, думки, почуття, настрої, що впливають на формування їх особистості» [7, с. 146].

Окрім розвитку дітей засобами освіти, М. Рум'янцев говорить про важливість розвитку соціальної особистості, яка, на думку вченого,

формується у віці 12 – 13 років, коли відбувається поєднання «наших власних інтересів з інтересами оточуючих». У цьому випадку «суспільство є середовищем, що необхідне для дітей, для того, щоб вони могли правильно розвиватися» [8, с. 83]. Школа повинна поєднувати свої зусилля щодо розвитку особистості з аналогічною діяльністю інших соціальних інституцій – сім'ї, церкви. Зміст такої діяльності визначається «соціальним, громадянським вихованням» підростаючого покоління. М. Рум'янцев вважає, що громадянське виховання дітей організовано краще у демократичних країнах. У зв'язку з цим вчений наводить приклад США та діяльності С. Холла. Школа має розвивати у дітей почуття солідарності, соціальної єдності, виховувати повагу до законів [8, с. 116]. Для вільного розвитку дитини у школі у неї мають бути не тільки обов'язки, а й права. «У вільній державі і школа має бути вільною. Свобода повинна полягати не тільки у тому, щоб дітям давалися обов'язки, а, щоб їм давалися і права, щоб їх обов'язки витікали з цих прав» [8, с. 125]. Вчений рекомендує запроваджувати у школах учнівське самоуправління на зразок США та багатьох європейських країн. Це розвиває почуття відповідальності та солідарності, сприяє соціальному розвитку дітей [8, с. 126]. М. Рум'янцев вважає, що розвиток особистості може забезпечити тільки прогресивна, демократична школа, де панує гуманістична атмосфера співробітництва між педагогами та учнями.

Отже, основою наукових поглядів М. Рум'янцева на розвиток особистості дитини є урахування різних чинників, що впливають на даний процес: природних задатків, середовища, освіти, виховання. Але вчений визнає пріоритетність педагогічного компоненту розвитку дитини, оскільки шкільне навчання та виховання, спрямовані на позитивні зміни людини та забезпечують її особистісне зростання й у зрілому віці.

О. Нечаєв у «Курсі лекцій з педагогічної психології, прочитаному на літніх педологічних курсах у Санкт-Петербурзі» (1907 р.) зазначає, що «педологія – це широка галузь знань про дитину як предмет виховання. Вона охоплює усі знання стосовно людини з першого дня її народження і до закінчення шкільного віку, тобто приблизно до 21 року» [5, с. 6]. Саме у цей період відбувається інтенсивний особистісний розвиток. Автор радить педагогам особливу увагу звернути на розвиток дитини у перехідний (підлітковий) вік, що триває приблизно 4 роки і поділяється на 2 періоди: 1 – співпадає з початком статевого дозрівання і характеризується «послабленням розумової діяльності, пам'яті та швидкою втомлюваністю»;

2 – визначається завершенням статевого дозрівання та формуванням «уявлень дитини про мистецтво, здатності до розумової діяльності, інтересу до читання книжок, працездатності, витривалості» [5, с. 153 – 154].

Вирішити завдання, пов'язані з всебічним розвитком особистості, школа може тільки за умови її реформування. Реформа школи передбачає «спеціалізацію учня», що визначається, зазвичай, шляхом опитування учня, чим він бажає переважно займатися: мовою чи математикою, куди спрямовані його інтереси. Але вчений критикує такий спосіб визначення нахилів і здібностей дітей. Він вважає, що «питання про диференціацію здібностей учня ні він сам, ні педагоги, ні батьки не можуть вирішити». Воно може бути вирішене тільки шляхом психологічних досліджень дитини: спостереження за роботою школярів і її результатами, аналізу письмових робіт учнів [5, с. 68 – 69]. О. Нечаєв визнає, що розвиток дитини можливий у школі, навчально-виховний процес у якій організовано з урахуванням психологічних досліджень особистості, комплексних знань про дитину. «Головне завдання школи – це виховання особистості людини. Ні на чому іншому не повинні ґрунтуватися навчання і виховання, окрім вивчення законів розвитку цієї особистості. Головна мета виховання – сформувати здорову особистість у людині» [5, с. 163]. Особистість виявляється у розвитку естетичного, морального та громадянського почуттів людини, її світогляду, ставленні до оточуючих людей [5, с. 202].

Отже, О. Нечаєв дотримується цілком традиційної для педології думки стосовно розвитку особистості дитини, враховуючи результати її психологічних досліджень та застосовуючи прогресивні освітні засоби.

Висновки. Таким чином, у педології відбувається поєднання психологічного обґрунтування розвитку дитини з умовами шкільної освіти, оскільки педологія передбачає організацію навчання та виховання дитини відповідно до закономірностей її розвитку, визначених у процесі комплексного дослідження особистості. Вчені-педологи наполягали на перенесенні психологічних досліджень у шкільну практику та розбудові діяльності школи на засадах гуманізму, вільного виховання, педоцентризму, всебічного розвитку дитини.

Педологія обґрунтувала положення про вплив на розвиток дітей оточуючого середовища, сім'ї, навчально-виховного процесу у школі, активних методів навчання, особистості вчителя, індивідуальних особливостей дитини, збагачені у другій половині ХХ ст. завдяки науково-педагогічній діяльності В. Сухомлинського. Як зазначає О. Сухомлинська, він почав

вибудовувати систему впливів і взаємовпливів на всю сутність дитини – фізичну, психічну, інтелектуальну, моральну – через створення гуманного середовища, здатного пробудити допитливість, тобто створюючи мотиваційне середовище і включаючи в нього сім'ю, природу, школу, учителя, колектив, різні види й типи діяльності. Педагог розглядав навчання і виховання як процес, що стимулює, інтенсифікує процес розвитку дитини у всій його різноманітності й багатогранності. В. Сухомлинський спирався на систематичне вивчення дитини, законів її розвитку, розробляючи на цій основі свій стиль навчання і виховання [9, с. 46].

Успіх у реалізації проблеми особистісного розвитку дитини вирішується великою мірою від продукування оригінальних ідей, появи цікавих мислителів, дослідників, педагогів, які народжують конструкції, зразки, що залишаються і через багато років інтерпретаційними джерелами для розробки нових напрямів освіти і виховання [9, с. 47]. Такими джерелами є ідеї педології та ідеї В. Сухомлинського про всебічний, гармонійний розвиток особистості дитини.

На сьогодні, попри наявність ґрунтовних досліджень з історії становлення теорії та практики педології, її вплив на подальший розвиток вітчизняної освітньо-виховної системи залишається недостатньо вивченим і потребує об'єктивного висвітлення.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Каптерев П. Ф. Об общественно-нравственном развитии и воспитании детей / П. Ф. Каптерев // П. Ф. Каптерев Избранные педагогические сочинения. – М.: «Педагогика», 1982. – С. 232 – 257.
2. Каптерев П. Ф. О саморазвитии и самовоспитании / П. Ф. Каптерев // Каптерев П. Ф. Детская и педагогическая психология. – М.: Московский психолого-социальный институт, 1999. – С. 296 – 317.
3. Каптерев П. Ф. История русской педагогики / П. Ф. Каптерев // Педагогика. – 1997. – № 5. – С. 71 – 84.
4. Нариси історії українського шкільництва. 1905 – 1933 / [за ред. О.В. Сухомлинської]. – К.: «Заповіт», 1996. – 302 с.
5. Нечаев А. П. Курс лекций по педагогической психологии, читанный на летних педологических курсах в Санкт-Петербурге / А. П. Нечаев. – С.-П.: Литография Ю. Семечкиной, 1907. – 339 с.
6. Петренко О. Вплив педології на становлення гендерного підходу до освіти й виховання школярів в Україні (20-ті рр. ХХ ст.) / О. Петренко // Історико-педагогічний альманах. – 2012. – № 2. – С. 27 – 35.
7. Румянцев Н. Е. Лекции по педагогической психологии для народных учителей / Н. Е. Румянцев. – М.: Издательство журнала «Народный учитель», 1913. – 256 с.

8. Румянцев Н. Е. Педагогическая психология / Н. Е. Румянцев. – П.: Типография «Тогблат», 1918. – 128 с.
9. Сухомлинська О. Розвиток особистості і освіта: історичний вимір / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2008. – № 2. – С. 41 – 47.
10. Чепіга Я. Педологія, або наука про дітей / Я. Чепіга // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.): Хрестоматія / [упоряд. Л.Д. Березівська]. – К.: Науковий світ, 2003. – С. 208 – 212.
11. Ярошевский М. Г. История психологии. От античности до середины XX века: [учебное пособие для высших учебных заведений] / М. Г. Ярошевский. – М.: Издательский центр «Академия», 1997. – 416 с.